

Osmanlı Kayıtlarındaki “Aktav Tatarları”: Kimlikleri, Göçleri, Anayurtları ve Doğu Türkistan’daki Aktaglık–Karataglıklarla İlişkileri*

The “Aktav Tatars” in Ottoman Records: Their Identity, Migrations, Homeland, and Relations with the Aktaghliks and Karataghliks of Eastern Turkestan

İbrahim ŞAHİN**

Özet

Makalede; Osmanlı belgelerinde *Tataran-ı Aktav*, *Aktav Tatarları* ya da *Aktav Yörükleri* adıyla anılan ve isminden Kıpçak olduğu anlaşılan topluluğun Anadolu’ya ne zaman geldiği, Anadolu’da ve Rumeli’de nerelerde iz bıraktığı, gelmeden önceki yurtları ve orada bıraktıkları izler ele alınmıştır. Amaca uygun olarak toponimi sözlükleri ile tarih kitapları ve araştırmalarından faydalanılmıştır. Araştırma sonucunda; Aktavların Anadolu’ya 1395 yılında, Toktamış ve Timur arasındaki savaş sırasında, Altın Orda’dan kaçarak geldikleri; sonrasında muhtemelen Çelebi Mehmet döneminde Balkanlara göçürülüp yerleştirildikleri ve orada kendi adlarıyla bir takım yerleşim yeri kurdukları tespit edilmiştir. *Aktav* adının ise sanıldığı gibi göç sırasında başta bulunan *Aktav Bey* (han) adından gelmediği; tam tersine söz konusu bey adının boy adından geldiği belirlenmiştir. Ana yurtları olduğu değerlendirilen Kuzeybatı Kazakistan’da bıraktıkları *Aktav* isimli yerleşim adları ve yine ana yurtları sayabileceğimiz Başkurdistan’daki *Aktav-Kanlı* boyu bunun delili sayılmıştır. Yine, Aktavlar ile Karatavlıların (Başkurdistan’da) *Tavlı* boyundan (Aral-Sırderya taraflarında) neşet ettikleri sonucuna da ulaşılmış; Timur-Toktamış savaşında Aktavların Anadolu’ya göçerken Karatavların kalmaları, aralarında muhtemel bir kardeş kavgasının varlığı olarak değerlendirilmiştir. Bu ihtimalden hareketle makalede, Doğu Türkistan tarihinde (16-17.yy) iç savaşın taraftarları olan ve Buhara civarında ortaya çıkan *Aktaglık* ve *Karataglık* isimli, birbirine düşman iki kardeşin tarikatlarının ad kaynağı üzerine de bir tartışma açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Aktav Yörükleri, Osmanlı kayıtları, Acâibu’l-Makdûr, etnotoponim, toponimi, Anadolu, Rumeli, Ana yurt, Kuzeybatı Kazakistan, Doğu Türkistan, Aktaglık, Karataglık*

Abstract

This article examines when the Aktav people, referred to in Ottoman documents as *Tataran-ı Aktav*, *Aktav Tatars*, or *Aktav Yörüks*—a group whose name suggests Kipchak origins—arrived in Asia Minor, where they left their mark in Anatolia and Rumelia. It also examines their previous homelands, and the traces they left behind. To this end, toponymy dictionaries, history books, and modern historical studies have been utilized. This study concludes that the Aktav people arrived in Anatolia in 1395, fleeing the Golden Horde during the war between Toktamish and Timur. In a subsequent period during the reign of Mehmed I, they were likely relocated to the Balkans, where they established settlements bearing their own name. Unlike what has been previously thought, the name Aktav does not originate from the name of the Aktav Bey (khan) who led the migration; rather, it comes from the name of the tribe. The settlements bearing the name Aktav in northwest Kazakhstan are considered their ancestral homeland. Besides, the Aktav-Kanlı tribe in Bashkortostan is interpreted as their ancestors. These observations are presented as evidence of this study’s argument. Furthermore, it has been concluded that the Aktav and Karatav tribes (in Bashkortostan) originated from the Tav tribe (in the Aral-Syr Darya region). The reality that the Aktavs migrated to Anatolia while the Karatav remained behind during the Timur-Toktamish war has been interpreted as indicative of a possible fratricidal conflict between these two groups. Based on this possibility, the article also opens a discussion on the origin of the names of the

* Bu çalışma, 2018 yılında yapılmış olan “XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı”nda sunulup kurultaya ait bildiri kitabında yer alan *Osmanlı toponimlerinde (yeradlarında) Kıpçak söz varlığı örneği: “Tatarân-ı Aktav”, “Aktav”* adlı çalışmanın genişletilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, ibrahim.sahin@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0167-2568.

Aktaglık and Karataglık, rival sects/brotherhoods that emerged in the Bukhara region and were supporters of the civil war in the history of East Turkestan (16th-17th centuries).

Keywords: *Aktav Yörüks, Ottoman Records, Acâibu'l-Makdûr, Ethnotoponym, Toponymy, Anatolia, Rumelia, Homeland, Northwest Kazakhstan, East Turkestan, Aktaglık, Karataglık.*

Giriş

Anadolu'daki *yeradıl* söz varlığı, bölgenin Türkleşme sürecinde ve sonrasında Türk dünyasının her tarafından gelen Türk kabilelerinin adlarıyla doludur. Bu adların tespiti, Türk adbilim araştırmalarının gelişmesi ve derinleşmesi açısından önemli olduğu kadar Türk halkları arasındaki derin tarihî ilişkilerin, göçlerin ve göç yollarının belirlenmesi açısından da son derece kıymetlidir. Bu bağlamda, Anadolu ve Rumeli topraklarına “Tatar” ismi altında gelen toplulukların alt kimlikleri (boy adları) ve onların izini taşıyan toponimlerin tespiti de Türk adbiliminin (özelde yeradibiliminin) ilgi çekici konularındandır. Bu makalede; söz konusu topluluklardan biri olan ve Osmanlı literatüründe *Aktav Tatarları*, *Tataran-ı Aktav*, *Aktav Yörükleri* isimleriyle anılan topluluktan, onların Anadolu'ya ne zaman geldiklerinden, ana yurtlarından, orada bıraktıkları izlerle yeni yurtlarında (Anadolu ve Rumeli) bıraktıkları *yeradıl* izlerden söz edilecektir. Bunlara ek olarak Karatavlarla olan ilişkilerinden ve son olarak “Akdaglık” ve “Karadaglık” isimleri altında hizipleşen ve Doğu Türkistan tarihinde önemli yer tutan tarikat gruplarının etimonları üzerinde durulacaktır.

A. Aktavların Anadolu'ya Gelişlerine İlişkin Tarihî Kayıt

İbni Arabşah'ın *Acâibu'l-Makdûr*, Nizameddin Şamî'nin *Zafernâme*'si gibi önemli Timur devri kaynaklarında; Timur'un Anadolu seferine çıkmadan önce Yıldırım'ı yenebilmek için bazı oyunlar tertip ettiği, bu kapsamda Anadolu'da “Tatar” olarak bilinen topluluklara mektuplar yazdığı kaydedilmektedir. Bu bilgilere göre Timur; onlarla soy birliğinden, ortak köklerden, bağlardan ve benzerliklerden bahsetmiş; kendileriyle aynı kavimden olduklarını vurgulamış; onları hem övmüş hem de şu anda Yıldırım'a hizmet etmeleri dolayısıyla ayıplamış ve nihayetinde söz konusu Tatarları, Osmanlı'ya karşı birlikte hareket etmeye davet edip savaşı kazandıktan sonra Anadolu'yu kendilerine vermeyi vaat ederek Yıldırım'a karşı birlikte hareket etme konusunda onları ikna etmiştir. Timur'la işbirliği yapmayı kabul eden bu toplulukların, Ankara Savaşı sırasında Yıldırım'a ihanet ederek Timur'un safına geçtikleri; fakat savaş bitince Timur'un Tatarlara Anadolu'yu vermek şöyle dursun, onları kandırarak Sivas'a götürdüğü, ileri gelenlerini de bir bahaneyle yok edip geri kalanları kendisiyle birlikte ülkesine (Semerkant'a) sürdüğü, yolda giderken Horasan dolaylarında ayaklanan bu Tatarları korkunç bir katliamdan geçirdiği ve en nihayetinde Semerkant'a gelindiğinde bunları ülkenin merkezinden uzak köşelere yerleştirdiği; ancak Timur'un ölümü sonrası Tatarların buralardan kaçarak Ceyhun üzerinden ata yurtlarına gittikleri (1407), yukarıda adı geçen eserlerde, parça parça; ancak ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır (*Acâibu'l-Makdûr*, 2012, s. 304, 305, 328; *Zafernâme*, 1996).

Bu eserlerde Timur'un Anadolu'daki Tatarların tümünü kendisiyle beraber götürdüğü kaydedilmişse de bunlardan bir kısmının Anadolu'da kaldıklarına ilişkin tarihî belgeler bulunmaktadır. Osmanlı tarihçilerinden Hoca Sadettin Efendi'nin verdiği şu bilgi, Kara

Tatarlardan bir topluluğun Timur'un tehcirine tâbi olmadığını göstermektedir: Onun verdiği bilgilere göre Osmanlı Sultanı (Çelebi Mehmet) Bursa'ya dönerken İskilip'te birkaç bin hane konargöçer Tatar'ın geniş bir ovada konakladıklarını görür ve onlara kim olduklarını sorar. Cevap olarak kendisine, bunların Minnet adında bir Tatar beyinin adamları ve boyu olduğu, başbuğları Samagaroğlu'nun düğün ve dernekler kurması sebebiyle orada bulundukları, ancak padişahın eteğini öpmeye yüzleri olmadığı söylenir. Sultan buna çok sinirlenerek;

“Bunca kalabalık, bu kadar insan lütfumuzun gölgesi altında dünyanın yazından kışından, aksilik ve üzüntülerinden beri güven içinde oturuyor, düşmanın ezici pençesi altında yok olmaktan güven buluyor, gönülleri istediği gibi düğün dernek kurup huzur içinde eğleniyor, sevinçler derliyor, günleri rahatça akıp geçiriyor, keyif çatmak için diledikleri yere gidiyor da padişahlarının sefere çıktığı sözünü duydukları halde, hizmette bulunmayıp orduya katılmaktan niye sakınıyorlar? Bu başına buyruk olmak, dilediği gibi beylik etmek, boyun eğmekten kaçınmak ne demektir. Şimdiye kadar saltanatımın tahtına sunulan bilgiler hep iş ve güçlerinde hayır olmayan bu Tatarların zalim Timur ile birlikte çekilip gittikleri, Rum ülkesinde uğursuz ayaklarının kesilmiş olduğu ve bu pis topluluktan kurtulmuş bulunduğumuz idi. Bu bilgilerin aksine bunlar hala görülmekte iseler bunun sebebi, bu ihmal ve hoşgörünün dayanağı nedir? diyerek, keskin görüşlü vezirleri ağırca suçlamış ve bu uygunsuzlar, ayırık otu gibi zamanla çoğalır, fesat ve yaramazlıkları da o oranda artar. En iyisi bunları Rumeli yakasına göçürüp Filibe çevresine kondurmaktır. Böylece o çevrede oturmakla bu güzel diyardan ellerini kesmiş, fesat kaynağı topluluklarını da yok etmiş oluruz, dedi. Bu emir gereğince sözü edilen topluluk oradan kaldırılıp göçürüldü. Filibe yöresinde hala Konuş diye anılan yere yerleştirildi.” dediğini kaydetmektedir (Hoca Saadettin Efendi, 1979, s. 98).

İbni Arabşah'ın (2012, s. 389) verdiği bilgiler dikkatle incelendiğinde, “Tatar” ifadesini Altın Ordu Devleti'ne mensup olanlar, o coğrafyadan gelenler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, başlangıçta Toktamış'ın adamlarından olan; fakat daha sonra kaçarak ona karşı savaşılmaya başlayan İduku'dan ve onun ordusundan söz ederken de “Tatar” ifadesini kullanmaktadır. Yine, yukarıda, Hoca Saadettin Efendi'den alıntılanan metinde geçen ve Tatarların yerleştirildiği yer olarak anılan “**Konuş**”un [XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Rumeli'ye ait Osmanlı tahrir defterlerinde geçen Belgrad, Niş, Filibe, Hasköy, Müsellemman-ı Çirmen, Ürgüb kazalarında **Konuş**, Tataran-ı Aktav'da ve Yörükan-ı Ofçabolu'da **Konuşlu** isimli yerleşim adları dışında Filibe kazasında **Konuş Nehri** bulunuyordu (Bk. Osmanlı Yer Adları..., 2013, s. 485).] ‘köyün yerleşme alanı’ anlamına gelen Kıpçakça bir sözcük oluşu (Kazakça “Konıs”, Kırgızca “Konuş”) da “Tatar” olarak anılan bu grupların Deşt-i Kıpçak coğrafyasından, diğer bir ifadeyle Altın Ordu sahasından gelen Kıpçak halkları olduğunu göstermektedir.

Bu bilgilerden; o devirlerde Anadolu'da "Tatar" olarak anılan grupların çok büyük bir kısmının Timur tarafından bu topraklardan alınıp götürüldüğü, Timur'un tehcirinden arta kalan bazı grupların ise Timur çekip gittikten sonra Osmanlı Çelebi Mehmet tarafından Rumeli'ye sürülüp oralara iskân edildiği sonucu çıkmaktadır.

Osmanlı topraklarından ayrılmayan Tatar gruplarından biri de çoğunluğu Rumeli Vilayeti'ne ilişkin Osmanlı tahrirlerinde, Tataran-ı Aktav bazen de Yörükân-ı Aktav adıyla geçen topluluktur. Bu Tatar topluluğu, Osmanlı toponimlerinde hatırı sayılır izler bırakmıştır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce hazırlanmış olan "Osmanlı Yer Adları Sözlüğü" incelendiğinde, bu topluluğun "Aktav" biçimiyle Anadolu Vilayeti'nde (Antakya kazasında) 1 mezra; Rumeli Vilayeti'nde (Tataran-ı Aktav'da ve Yörükân-ı Naldöken'de köy) 2 köy; "Aktavlı" biçimiyle Tataran-ı Aktav'da 1 köy olduğu görülmektedir (Osmanlı Yer Adları..., 2013a, s. 67, 777, vb.; Osmanlı Yer Adları..., 2013b, s. 94). Ayrıca Varna, Şumnu, Silistre, Zağra-i Eskihsar, Vize, Çirmen gibi bölgelerde; büyük çoğunluğu köy olan 250 civarındaki yerleşim biriminde, orada yaşayan topluluk, sıfatıyla anılmaktadır (Bk. Osmanlı Yer Adları..., 2013a). Bunlar dışında, Baykov & Kiel Tatarpazarcığı (2011, s. 170); şehriyle ilgili yazdıkları ansiklopedi maddesinde, şehrin "muhtemel kurucularının 1398'de Timur'un baskısı yüzünden Kırım'dan kaçarak bölgeye gelen Aktav Tatarları" olduğunu dile getirmektedirler.

Aktav sözcüğü, Oğuz lehçesinin konuşulduğu Anadolu ve Rumeli coğrafyası için beklenmeyen bir sözcüktür. Oğuzcada '*akdağ*' sözcüğüne denk gelen *aktav* sözcüğünde, ikinci birleşen olarak karşımıza çıkan ve 'dağ' anlamına gelen "tav" ögesi Kıpçakça bir özellik olup günümüzde Kazak, Tatar, Karaçay Türkçesi gibi lehçelerde "tav/taw" biçiminde görülmektedir. Bu durum "*Aktav*"ların Türkçenin "Tav" grubundan, yani Kıpçakların batı kolundan olduklarının bir delilidir. Yukarıda anılan toponimlerdeki izlerinden, onların Rumeli Vilayeti nüfusu içinde etkili oldukları anlaşılmakla birlikte bu bölgeye nereden geldiklerine ilişkin açık bir kayıt yoktur.

Biz, Kıpçak kökenli bu Tataran-ı Aktav Yörüklerinin XIV. yüzyılın son yıllarında Anadolu'ya ve oradan da Rumeli'ye geçtiklerini; bu konuda, Timur ve Toktamış arasında 1395 Nisan'ında Terek Nehri kıyısında gerçekleşen savaşı anlatan tarihî kaynaklarda bilgiler bulunduğunu düşünüyoruz. Söz konusu tarihî kaynaklarda, örneğin Acâibu'l-Makdûr'da savaşın başında, Toktamış'ın ordusunda sağ kol komutanı olarak görev yapan kişinin, Toktamış'a gelerek kızgın olduğu emirlerden birinin kellesini istediği; Toktamış'ın ise birazdan savaşa başlanacağını, şimdi sırası olmadığını, savaş bitene kadar sabretmesini söylediği; bunun üzerine komutanın Toktamış'ı terk ederek kendi kabilesi Aktav'ı (Bazı nüshalarda Akbak olarak geçer.) da alarak başında bulunduğu büyük bir kalabalıkla Rum diyarına göçtüğü ve Edirne civarına yerleştiği kaydedilmektedir. İlgili kısım şöyledir:

"Bu konuşmadan sonra sağ kanat komutanı kalabalık bir grupla ordudan ayrılıp gitti. Onun arkasından bütün hainler ve mürtedler, ayrıca o komutanın "Akbak" denilen kabilesinin tamamı ayrıldı. Bu komutan yanındakilerle birlikte Rum diyarına doğru yol aldı ve Edirne civarına varıp oralarda bir yere yerleşti." (İbni Arabşah, 2012, s. 140).

İbni Arabşah'ın eserini yayına hazırlayan Ahsen Batur, İbni Arabşah'ta "Akbağ" olarak geçen adın, aynı eserin Kahire baskısında "Aktav" olarak geçtiğini ve doğrusunun da bu olduğunu; zira Aktav'ın, Toktamış'ın komutanlarından birinin adı olduğunu; İbni Arabşah'ın, bu kişinin adını kabile adı zannettiğini; ayrıca Türk halklarında hiçbir zaman "Akbağ" veya "Aktav" adında bir kabile veya oymak bulunmadığını not düşer (İbni Arabşah, 2012, n. 203).

Batur'un Kahire nüshasından hareketle "Akbağ" adının "Aktav" olduğunu söylemesi bizce de doğrudur. Fakat onun "Aktav" adında bir boy ya da kabile olmadığı düşüncesinden hareketle İbni Arabşah'ın kaydettiği bilgilere katılmayarak "Aktav" adlandırmasını Toktamış'ın komutanlarından birinin adı olarak değerlendirmesi bizce doğru değildir.

Benzer şekilde Osmanlı tarihçileri de "Aktav Tatarları" adının kişi kaynaklı olduğu fikrindedirler. Bu yaygın görüşün ilk temsilcisi (tespitlerimize göre) olan Gökbilgin (1957, s. 26), kayıtlarda ilk kez Edirne civarında görülen bu Tatarların ("Aktav") Timur istilası sırasında kuzey yolu ile gelen Tatar emirlerinden Aktav Han'la birlikte gelerek Rumeli'ye iskân edilen Tatarlar olduklarının kesin olduğunu dile getirir.

Biz, boy adının (Aktav, Aktav Tatarları), Osmanlı topraklarına göçleri sırasında başlarında bulunan kişinin adıyla (Aktav Bek/han) ilişkili olduğunu düşünmüyoruz. Bize göre, Acâibu'l-Makdûr'da Toktamış'ın komutanının adı olarak geçen "Aktav", gerçek bir kişi adı değildir. Bu ad ona yönettiği boy dolayısıyla ('Aktavların beyi/hanı') verilmiş, ünvan nitelikli bir adlandırmadır. Tıpkı Dede Korkut Destanları'nda Bayındır boyu hanının "Bayındır-Han", Salur boyu hanının "Salur Kazan Han" vb. adlandırılması gibi (Bk. Şahin, 2016, s. 219-233). Boyun Anadolu'ya göç etmeden önceki ana yurtlarında bıraktıkları izler de bizim bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Buna geçmeden önce İbni Arabşah'tan nakledilen yukarıdaki metne ilişkin şunları da ilave etmeyi uygun buluyoruz: Bu boy adının ilk olarak Edirne'de görülmesi (Gökbilgin, 1957, s. 26) ve Rumeli bölgesi yeradlarında izlerine rastlanması, İbni Arabşah'ın bu boyun göç ederek "Edirne civarı"na yerleştiği yönünde verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. 1395 yılında Hazar Denizi civarından göçen bu topluluğun Edirne'ye doğrudan mı, yoksa bir süre Anadolu'da kaldıktan sonra mı göç ettiği noktasında, kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Ancak yukarıda zikredildiği gibi Anadolu'da (Antakya'da) Aktav adında bir köy adına rastlanmış olması, söz konusu boyun bir süre Anadolu'da kaldıktan sonra Rumeli'ye geçtiğini düşündürmektedir. Bu durumda İbni Arabşah'ın, Aktavların Edirne civarına yerleştikleri yönünde verdiği bilgiyi, o yıla ait bir bilgi olarak değil; söz konusu boyun göçe başladıktan ve Edirne'ye ulaştıkları ana kadarki (yaklaşık 20-25 yıllık bir dönem) olayların özeti mahiyetinde bir bilgi şeklinde anlamak doğru olacaktır.

B. Aktavların Ana Yurdu

Aktav(lı) boyunun ana yurtlarının neresi olduğu meselesi, cevaplandırılması gereken diğer bir konudur: Tarihî kaynakların suskun olduğu bu konuda yeradları en büyük yardımcımızdır. Bunun için "tav" Türkçesi" konuşan Türk yurtlarının *orunadlarını* (oykonimlerini) incelemek gerekmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki Türk ad verme geleneğinde, zirvesi her daim karla kaplı, dolayısıyla yüksek dağlara 'ak dağ' denir (T. Akdağ, Kır. Aktoo, Alt. Aktuu, Kaz. Aktav, vb.). Dolayısıyla Aktav adında dağların olması ya da "Aktav"

adlı dağların eteğinde bulması münasebetiyle Aktav olarak adlandırılmış yerleşim adları, bizim aradığımız Aktav değildir. Ancak ‘ak dağ’ anlamına gelmeyen, bu anlamla ilişkilendirilmesi mümkün olmayan Aktav isimli adlandırmalar, bizim için bilimsel bir veri kabul edilebilir.

Çalışmamızda Aktavlıların izleri, onların Toktamış’ı terk ettikleri Terek Nehri merkezli olarak öncelikle Kuzeydoğu Kafkasya’da aranmış; ancak bu bölgenin orunadları üzerine yapılan incelemelerde bir bulguya rastlanamamıştır. Oysa daha kuzeyde, Hazar Denizi’nin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda tam da aranan nitelikte Aktav isimli yeradlarına tesadüf edilmiştir. Günümüzde Kazakistan’ın kuzeybatısına düşen bu bölgede; biri il, diğer ikisi köy olmak üzere 3 orunadı (oykonim) “Aktav” adını taşımaktadır. Dümdüz bir sahrada bulunan bu orunadlarının aynı isimli bir dağ adıyla ilişkisi kurulamaz. Biz; bu yerleşim adlarının Aktav kabile adıyla ilişkilendirilebileceğini, dolayısıyla Aktav boyunun Anadolu’ya göç etmeden önceki izleri ya da aynı boyun yurt yerinde kalan parçalarına ait izler olduğunu değerlendiriyoruz. Bu bağlamda, Kuzey Kazakistan’ın hemen kuzeyinde yer alan Başkurtistan’da, Kanlı boyu arasında bulunan ve tamgaları ‘kaz ayağı’ olan “Aktav-Kanlı” adındaki kabile de (Kuzeyev, 1974, s. 370) bizim bu düşüncemizi ispat eder niteliktedir. Tüm bunlar Aktav boy adının, göç sırasında başlarında bulunan beyin adıyla ilişkili olarak ortaya çıkmadığını, boyun kendi adı olduğunu göstermektedir.

Söz konusu yerleşim birimlerinden en meşhuru Hazar Denizi kıyısında bulunan *Aktav* şehridir. Burası eskiden Mangışlak olarak anılan yerdir. Şehir, bölgede maden yataklarının keşfi sonrasında kurulmuştur. 1961-1963 yılları arasında Aktav, 1963-1991 arası Şevçenko olarak anılmıştır. (“Aktav,” 2018). Şehrin niçin Aktav adıyla anıldığı konusunda, bir bilgi mevcut değildir. Biz şehir adının, daha kuzeyinde bulunan Aktav adlı söz konusu iki köyün varlığını da dikkate alarak, bu bölgede mikrotoponim düzeyinde geçmişte var olan Aktav adında bir yeradına bağlı olarak ortaya çıkmış olabileceği fikrindeyiz.

Diğer ikisi köy statüsünde yerleşim adı olup biri Ural bölgesindeki Taskala ilçesine, diğeri Aktöbe bölgesindeki Şıngırlav ilçesine bağlıdır. Kazakistan’da *Aktav* adında bir boyun varlığı bilinmediğinden, Kazakistanlı yeradbilimciler söz konusu yeradının etnotoponim olduğunu tespit edememişlerdir. Söz konusu *Aktav* isimli yerleşim birimlerinin yakınında *Aktav* isimli bir dağ bulunmadığından (hatta tepe dahi bulunmadığından) onların dağ adından geldiğini de söyleyememişlerdir. Bu sebeple olsa gerek Batı Kazakistan’ın yeradlarını araştıran Ulday Riskalikızı’nın (2001, s. 67), Taşkala ve Şıngırlav ilçelerinde bulunan *Aktav* köy adlarının bölgeden çıkartılan kireç (“ak saz balşık”) ile ilişkilendirerek açıkça ifade etmese de Aktav adı ile ‘kireç’ arasındaki ilişkiyi, Kazakçada ‘ağartmak’ anlamına gelen “akta-” (ak-ta- ‘aklamak, badana yapmak’) eylemine dayandırdığı (-v ‘isim-fiil eki görevinde mastar eki’) anlaşılmaktadır. Kelimesi kelimesine ‘ağartmak’, ‘badana yapmak’ anlamına gelecek böyle bir açıklamanın *yeradı* (toponim) verme geleneğine uyamadığı ortadadır.

Hazar’ın tam kıyısında bulunan *Aktav* şehir adı da kanaatimizce bir dağ adıyla açıklanamaz. Zira şehir Hazar’ın tam kıyısında denizden sadece birkaç metre yükseklikte, dümdüz bir sahrada bulunmaktadır. Bazı internet sitelerinde, denizden şehre gelirken kıyıdaki

açık renkli falezlerin dağ gibi görünmesi sebebiyle “Aktav” şeklinde adlandırıldığı ifade edilmişse de bu yorumlar halk etimolojisinden başka bir şey değildir.

Osmanlı defterlerinde Tataran-ı Aktav olarak anılan boyla ilişkili olduğunu düşündüğümüz bu yeradları ile Başkurdistan’daki *Kanlı-Aktav* boy adı, Aktavların Anadolu’ya göç etmeden önceki coğrafyaları hakkında bir kanaat oluşturmamıza yardımcı olmaktadır. Buna göre, Aktavların ana yurdunun Hazar Denizi’nin kuzey kesimleri ile Kazakistan’ın kuzeybatı kısımları olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada, Acâibu’l-Makdûr’da geçen ve Timur’dan Beyazıt’a gelen bir mektup üzerine Beyazıt’ın ifade ettiği şu cümleleri hatırlatmak yerinde olacaktır:

“- ... Yoksa beni Acem padişahları gibi mi sanıyor? Ya ki ne dedikleri anlaşılmayan Deşt (-i Kıpçak) Tatarları gibi mi görüyor. Yoksa ordu toplama konusunda Hindistan askerleri gibi mi sanıyor? Toktamış’a gelince, onun askerinin büyük kısmı kendisine ihanet etti. Yoksa keskin kılıçla Tatar birliklerine zarar vermek ne mümkündü. Rum aslanları karşısında onların ok atmaktan başka hiçbir hüneri yok...” demektedir (İbni Arabşah, 2012, s. 292).

Burada geçen “Ya ki ne dedikleri anlaşılmayan Deşt (-i Kıpçak) Tatarları gibi mi görüyor?” ifadesi her ne kadar Aktavlar özelinde söylenmiş bir söz olmasa da genel olarak Tatarların yurtlarıyla ilgili bir kanaat vermesi açısından önemlidir. Bahsedilen Tatarlar, Deşt-i Kıpçak’tan gelmişlerdir ve Anadolu Türkleri ile aralarında iletişim sorunları bulunmaktadır. Bu ifadeler, Kuzeybatı Kazakistan’daki Aktav adlı yeradları çerçevesinde değerlendirildiğinde birbirini tamamlar mahiyettedir.

Bazı adlandırmalar vardır ki ikili (binarlı) yapı içerisinde ortaya çıkar. Örneğin *kiçi – ulu* (Kiçiborlu-Uluborlu), *yukarı – aşağı* (Yukarıkızılca-Aşağıkızılca), büyük-küçük (Büyükada-Küçükada), *eski-yeni* (Eskişehir-Yenişehir) gibi. *Ak – kara* kuruluşlu onim örnekleri de bunlardandır. Buradan hareketle Başkurdistan’da hem *Aktav* (Kanlı boyu içinde “Aktav-Kanlı” biçiminde) hem de *Karatav* (Ay boyu içinde “Karatavlı” biçiminde) adlarının görülmesi (Kuzeyev, 1974, s. 290, 370; Lezina & Superanskaya, 2009, s. 98, 327), bunların ikili yapı içinde birbiriyle ilişkili olduklarını ispatlar niteliktedir ve bu durum, her iki boyun “Tavlı” adında bir boydan neşet ettiği tezini ileri sürmemize imkan verir. Nitekim Kuzeyev (1974, s. 201), Vasileva’ya dayanarak Türkmenistan’da İmreli Boyu’nun “Kumlu” ve “Dağlı” olmak üzere iki kolu olduğunu belirterek Oğuz-Kıpçak sahasına mensup olan Dağlı (Kıpçak Tavlı) boyunun Başkurtlar arasında *Tav*, *Tavlı* ve *Karatavlı* biçimleriyle iyi bilindiğini ifade ederek Karatavlıların, Tavlı boyundan neşet ettiğini ifade etmiş olmaktadır. Kuzeyev; Aktavlıların, Tavlıların bir kolu olduğun söylememiş olsa da (Zira Aktavlar Kanlı boyu içinde “Aktav-Kanlı” biçiminde çok küçük bir boy olarak kalmıştır.) onun Başkurt boyların soy tarihine ilişkin efsane ve anlatılar ile çok sayıdaki boyun Başkurt-Türkmen paralelliklerinden hareketle yaptığı yorumda, bu boyların (Tavlı, Karatavlı ve Aktavlı-Kanlı da dahil) Başkurdistan’a Aral çevresi ve onun güneyindeki Sirderya boyundan geldiklerini ifade etmektedir (Kuzeyev, 1974, s. 198-202). Tüm bunlar

Karatav ve Aktav boylarının Aral-Sirderya dolaylarında Tavlı (Oğuz varyantı Dağlı) isimli bir boydan neşet ettiklerini ortaya koymaktadır.

Konu bu noktaya geldiğinde, Doğu Türkistan'ı 1678-1759 yılları arasında idare eden ve sonra ikiye bölünerek iç savaşın taraftarları olan, en sonunda bölgenin önce Cunganların ve sonra Çinlilerin eline düşmesine (1762) neden olan; ancak ad kaynakları belirsiz Hocalardan ("Aktaglık" ve "Karataglık") bahsetmek yerinde olacaktır.

C. Doğu Türkistan'daki Kardeş Kavgasının Taraftarları: "Aktaglık" ve "Karataglık"lar

Nakşibendî tarikatının ikinci piri Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın en önemli halifelerinden Mevlana Muhammed Kadi'nin müridi Mahdumi A'zam'ın [Ahmet Kasânî'nin (1461-1543)] Buhara'dan Doğu Türkistan'a gelmesiyle Hocalar, bu bölgede nüfuz edinmeye başlamış; Doğu Çağatay Hanı Reşidhan devrinde (1533-1570) Sünnilik bölgede hızla yayılmıştır. 1601 yılında Mahdumi A'zam'ın 7. oğlu Hoca İshak Veli bölgede ve Tanrı Dağı'nda, Kırgızlar arasında nüfuzunu arttırmıştır. 1615'te bölgeye bu kez Mahdumi A'zam'ın büyük oğlu Muhammed Emin (Hoca Kalan) gelmiş ve kardeşi Hoca İshak Veli'ye karşı çıkmış, hatta onu yok etmek istemiştir. Tarihte, İshak Veli taraftarlarına "Karataglık", Hoca Kalan taraftarlarına ise "Aktaglık" denmiştir (Ekrem, 1996, s. 635-636; 645-646).

Yapılan bilimsel çalışmalarda (Çelik, 2012, s. 66-67; Ekrem, 1996, s. 635, 636; Togan, 1991; vb.) "Aktaglık" adının 'ak tağlı', Karataglık" adının ise 'kara tağlı' anlamına geldiği ifade edilmekteyse de söz konusu düşman kardeşlere niçin bu adların verildiği açık değildir. Ekrem (1996, s. 645), Çince yazılmış olan bir kaynaktan ('Çin'deki Milletler Sözlüğü') hareketle, Karataglıkların Yarkent'te bulunan Han Alişir'i merkez edindiklerini ve kara elbise ve kara takke giydiklerini; Aktaglıkların ise Artuş şehrinin kuzeyinde bulunan Akdağ adlı yerde kaldıklarını ve beyaz elbise giyip beyaz takke taktıklarını aktarmaktadır. Bu ifadeden hareketle bazı popüler yayınlarda bu iki topluluğun başlarına giydikleri takkelerin rengi dolayısıyla bu isimleri aldıkları ifade edilse de biz bu ihtimalin mümkün olamayacağı kanaatindeyiz. Zira hem "tağ" ('dağ') hem de "takke" sözcüğü bilinen ve yaygın sözcükler olup "ak takke" ifadesinden "Aktaglık" "kara takke" ifadesinden "Karataglık" gibi bir adlandırmanın ortaya çıkması bize göre mümkün değildir.

Biz, bu adlandırmaların kışlakları Türkmenistan'da bulunan ve "Aktavlı" ('ak dağlı') ve Karatavlı ('kara tağlı') olarak ikiye bölünen "Tavlı" boyu arasındaki ilişkiye bağlı bir benzetmeyle (metaforla) ortaya çıkmış olabileceğini düşünüyoruz. Şöyle ki: Toktamış ve Timur arasında, 1395 yılında Terek Vadisi'nde yapılan savaş sırasında, Toktamış'tan ayrılarak Rum'a göç eden Aktavlar'ın yanında Karatavlar bulunmamaktadır. Nitekim Osmanlı kayıtlarında "Tatarân-ı Karatav" ya da bu isme benzer bir boy adı geçmemektedir. Kanaatimizce bu durum, aynı kökten gelen Aktavlar ve Karatavlar aralarında bir düşmanlığa delil sayılabilir. Bozkırın iki dev kağanının birbirlerini yok etmek için karşı karşıya geldiği bir dönemde, her zamankinden daha fazla birbirlerine ihtiyaç duydukları bir anda kardeşlerden birinin (Aktavlı), diğer kardeşini arkada bırakarak ülkesini terk etmesi için arada büyük bir sorun; hatta büyük bir düşmanlık olması gerekir. Kanaatimizce, bu duruma bağlı olarak Karatavlar ana yurtlarında kalırken (nitekim

Başkurdistan’da bugün bile mevcutlar) Aktavlar Rum’a (Anadolu’ya) göç etmişler, hatta olayların gelişmesine bakarsak kaçmışlardır. Bu iki kardeş boy arasında yaşandığını düşündüğümüz düşmanlığa ve bu düşmanlığın boyutuna ilişkin elimizde henüz bir kaynak bulunmasa da yaşanabilecek böyle bir kardeş kavgasının ne büyük acılara ve anlatılara kaynaklık edebileceğini tahmin edilebiliriz. Yaşandığını tahmin ettiğimiz böyle bir hadiseden yaklaşık bir buçuk asır sonra Türkmenistan’a uzak olmayan Buhara’da, bir babanın iki oğlu ve onların etrafında bölünen tarikatlar ile bunların Doğu Türkistan’da amansız bir siyasi mücadeleye dönüşen kardeş kavgasının adlandırılmasına ilham kaynağı olması, kanaatimizce imkânsız değildir. Elbette tartışmaya açtığımız bu konunun yeni bulgular çerçevesinde araştırılması gerekmektedir.

Sonuç

Bu araştırma sonucunda şunlara ulaşılmıştır: Osmanlı kayıtlarında *Tataran-ı Aktav* ya da *Aktav Tatarları* olarak anılan ve *Aktav, Aktavlı* biçiminde yerleşim adlarında iz bırakan “Aktavlı” boyu, 1395 yılında Timur ile Toktamış arasında yapılan savaş sırasında Toktamış’tan (Altın Orda Devleti’nden) kaçarak Anadolu’ya gelmiş bir topluluktur. Geride bıraktıkları izlerden (toponim ve etnonim) hareketle ana yurtlarının Kazakistan’ın kuzeybatısı ile Başkurdistan tarafları olduğu tespit edilmiştir.

Anadolu’ya gelen Aktavlıların bir süre Anadolu’da kalmalarının ardından Timur sonrası, Çelebi Mehmet döneminde, Rumeli’ye göç ettirildikleri anlaşılmaktadır. Boyun ana yurtlarında bıraktıkları izlere bakılırsa Aktavlı adının, yaygın kanaatin aksine, göç sırasında boyun beyi olan Aktav isimli kişiden gelmediği, tam tersine söz konusu bey adının boy adına bağlı olarak (‘Aktavların Beyi’ anlamında) adlandırıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yine çalışmada, Aktav boyunun Kartav boyuyla birlikte Tavlı isimli bir boydan bölündükleri, kışlaklarının ise Türkmenistan tarafları olduğu tespit edilmiştir. Toktamış ve Timur arasındaki savaş sırasında Aktavların ana yurtlarını terk ettikleri halde Karatavların terk etmemiş olmaları, bu iki kardeş boyun arasında güçlü bir anlaşmazlığa işaret kabul edilebilir. Bu ihtimal gerçekse 16-17. yüzyıllarda, Doğu Türkistan’da yaşanan iç savaşın taraftarları olan ve etimonunu (‘gerçek anlam, asıl biçim’) bilmediğimiz “Aktaglık” ve “Karataglık” biçimindeki tarikat adlarının adlandırma gerekçesini tahmin edebiliriz. Buna göre, Aktavlar ve Karatavlar arasındaki kardeş kavgası, bir buçuk asır sonra benzetme yapılarak (metafor yoluyla) yine kardeş kavgası içine düşen Aktaglık-Karataglık tarikatlarının adlandırılmasına ilham olmuştur diyebiliriz. Tartışmaya açtığımız bu ihtimalin elbette yeni bilgi ve belgelere ihtiyaç duyduğu ortadadır.

Kaynakça

- Akтай. (2018, 12 Eylül). *Wikipedia* içinde. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Актай>
- Anonim Osmanlı kroniği -1299-1512. (2000). (N. Öztürk, Haz.). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Baykov, G. & Kiel M. (2011). Tatarpazarcığı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 40, ss. 170–172). <https://islamansiklopedisi.org.tr/tatarpazarcigi>
- Çelik, B. M. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar devri kaynakları (1514-1762). *History Studies*, 4(4), 65–89.
- Ekrem, E. (1996). Doğu Türkistan’da Süfî Hocalar. *Erdem*, 8(23), 621–656.
- Gökbilgin, T. M. (1957). *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hoca Saadettin Efendi. (1979). *Tacü’t-tevarih II* (İ. Parmaksızoğlu, Yalınlaştıran). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbni Arabşah. (2012). *Acâibu’l Makdûr: Bozkırdan gelen bela*. (A. Batur, Çev. ve Yay. Haz.). Selenge.
- Kuzeyev, R. G. (1974). *Proishojdeniye Başkirkogo naroda (Etničeskiy sastav, istoriya, rasseleniya)*. İzdatel’stvo Nauka.
- Lezina, L. N. & Superanskaya A. V. (2009). *Türk onomastikası -Çin Seddi’nden Viyana kapılarına kadar bütün Türk halkları*. Selenga.
- Nizamiddin Şamî. (1996). *Zafername*. Özbekistan Neşriati.
- Osmanlı yer adları: I–Rumeli Eyaleti -1514-1550*. (2013a). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı yer adları: II–Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye eyaletleri -1530-1556*. (2013b). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Rıskalıkızı, U. (2001). *Batıs Kazakistan oblısı jer-su atavlarının sözdiği*. Poligraf servis.
- Şahin, İ. (2018). Osmanlı toponimlerinde (yeradlarında) Kıpçak söz varlığı örneği: “Tatarân-ı Aktav”, “Aktav”. *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı bildirileri kitabı* içinde (ss. 104–109).
- Şahin, İ. (2016). Saruhan ve Saruhanoğulları adlarının kökeni üzerine. *Dil Araştırmaları*, 18, 219–233.
- Togan, İ. (1991). Chinese Turkestan v. Under the Khojas. *Encyclopædia Iranica* içinde (Cilt 5, fas. 5, ss. 474–476). <https://www.iranicaonline.org/articles/chinese-turkestan-v/>